

SCHAAMTELOOS HANDELEN

SAMENVATTING FILOSOFIE MASTERTHESIS

HOE DE MENS VERDWEEN IN VIRTUEEL ELFENSTOF

DOOR **JORIS KRIJGER**

"Have Banks No Shame?" kopte de New York Times in oktober 2009. Het artikel verscheen een jaar nadat, in september 2008, de Amerikaanse bankensector finaal over de kop ging en de gehele wereldeconomie meetrok in haar val. De vraag oogt simpel: uiteraard hebben instituties geen last van menselijke emoties als schaamte. Maar de onderliggende vraag - waarom lijken de bankiers, de mensen in dit systeem, zo weinig schaamte te tonen - stelt ons voor een interessante uitdaging. Het dwingt ons na te denken over wat er binnen het financiële systeem voor zorgde dat de bankier het vermogen tot schaamte kon verliezen.

In mijn thesis betoog ik dat dit alles te maken heeft met de stand van de technologie. De razendsnelle digitalisatie van de sector heeft namelijk niet alleen de bank, maar ook de bankier ingrijpend veranderd. Aan de hand van de literatuur over de bankencrisis onderzoek ik wat een virtuele omgeving doet met ons vermogen tot schaamte. Dat is relevant om een aantal redenen:

A) Schaamte is veel belangrijker dan we geneigd zijn te denken en in een dergelijke casus kunnen we goed zien wat schaamte, en het gebrek aan schaamte, inhoudt.

B) Aan de hand van de technologie kijken naar de ontwikkeling van het bankwezen stelt ons in staat om af te stappen van het idee dat de crisis een 'incident' is.

C) Een derde reden is dat dit onderzoek ook iets kan zeggen over onze eigen gedigitaliseerde wereld. Immers, virtualisatie beperkt zich niet tot de financiële sector. Nu onze eigen leefwereld ook steeds meer virtueel wordt met smartphones en tablets kunnen inzichten uit de crisis wellicht ook vertaald worden naar andere sociale gebieden zoals onze communicatie en ons liefdesleven (denk aan Whatsapp en dating apps als Tinder).

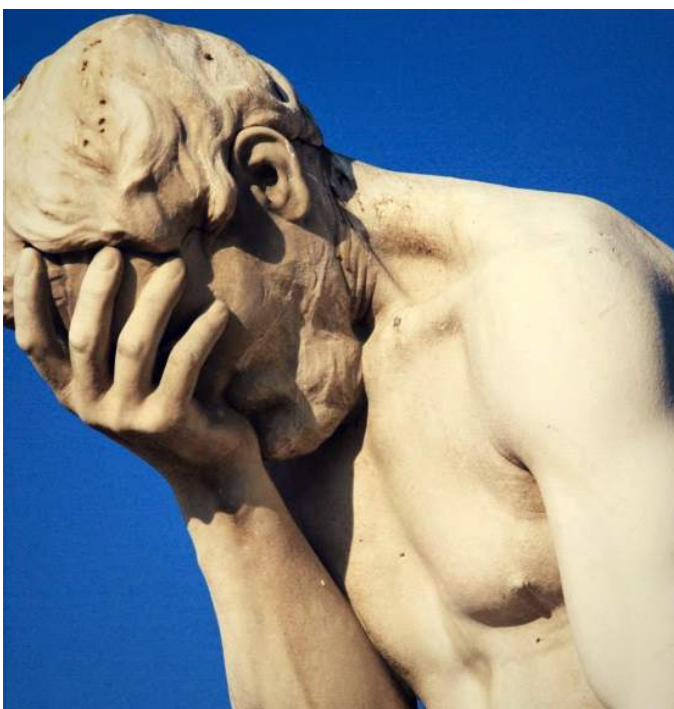
Aan de hand van de literatuur over de bankencrisis onderzoek ik wat een virtuele omgeving doet met ons vermogen tot schaamte.

(ON)VERMOGEN TOT SCHAAMTE IN DE FINANCIËLE SECTOR

Dat de schaamte ontbrak in de financiële sector spreekt duidelijk uit de vele journalistieke stukken die sinds de crisis over de bankensector zijn verschenen. Het woord schaamteloos werd daarin niet alleen als belediging gebruikt: er werd expliciet gerefereerd naar het (on)vermogen tot schaamte van de bankier. Zo stelt Joris Luyendijk, die in 2015 de bestseller 'Dit kan niet waar zijn' over de crisis schreef, dat "in de sector het talent voor schaamte, laat staan schuld, niet [is] ontwikkeld". Ook de samenleving was vooral geïnteresseerd in de schaamte van de bankier. Volgens Luyendijk overheerste er maar één vraag bij het grote publiek: "Hoe kunnen die mensen met zichzelf leven?(17)". De dominante vraag was dus geen schuldvraag maar eerder een vraag naar de schaamte van de bankier. Hoe kan het dat geen van de hoofdrolspelers van de crisis zich iets aan lijkt te trekken van de desastreuze consequenties die de crisis had?

HET BELANG VAN DE SCHAAMTE

Laten we daarom eerst schaamte wat nader bestuderen. Vanaf de Klassieke oudheid is er discussie over de schaamte: is het een deugd of moet een nobel mens juist vrij zijn van schaamte omdat hij nooit handelingen verricht waar hij zich

**Het vermogen tot schaamte
hangt dus samen met onze
individualiteit: ons vermogen
om zelf iemand te zijn.**

over zou moeten beschamen? Plato antwoordt in zijn boek Wetten dat schaamte datgene is wat een mens weerhoudt van het begaan van handelingen die oneervol zijn (647). Schaamte is alleen daar aanwezig waar je jezelf, je eigen persoon, in de waagschaal stelt. Daarin ligt ook het verschil met schuld: schuld is een negatieve evaluatie van wat we gedaan hebben, schaamte is een negatieve evaluatie van wie we zijn. Om dat subtiel uit te drukken: schuld gaat om de vraag 'heb ik dát gedaan?', schaamte om de vraag 'heb ik dat gedaan?'.

Maar schaamte kent ook een positieve kant. Als pijnlijke emotie laat het ook een persoonlijke betrokkenheid zien. Je kunt alleen als individu schaamte ervaren. Het feit dat mensen soms in een groep bepaalde handelingen verrichten waar ze zich later, los van de groep, voor schamen illustreert dit. Het vermogen tot schaamte hangt dus samen met onze individualiteit: ons vermogen om zelf iemand te zijn. Om die reden wordt de emotie schaamte door sommige filosofen gezien als 'verwant aan het talent van mens zijn'.

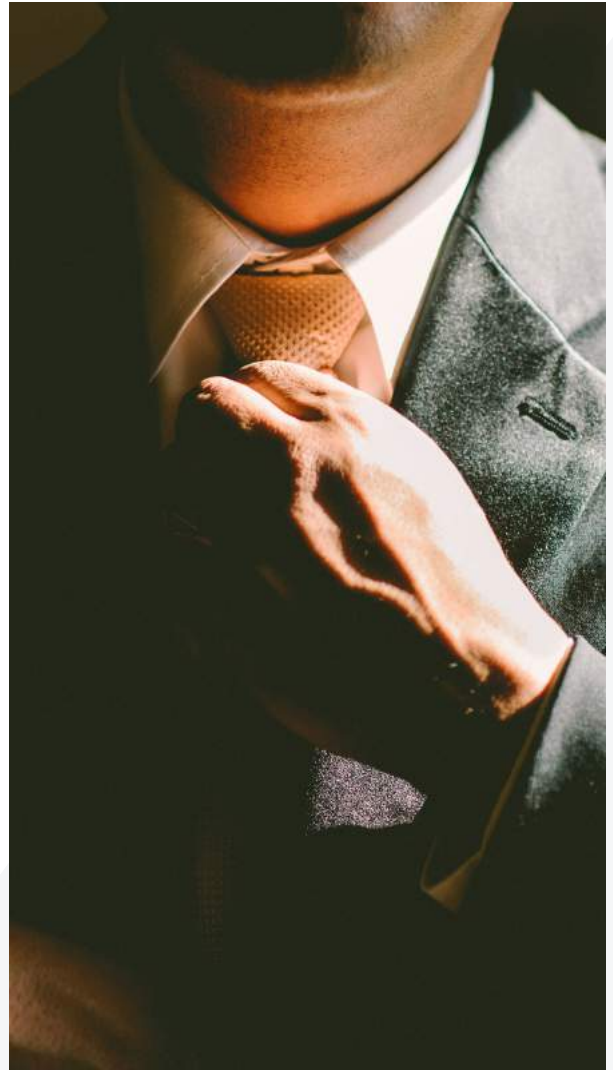
AMORALITEIT & SCHAAMTELOOSHEID

Deze duiding van het belang van de schaamte stelt ons in staat iets te zeggen over de schaamteloosheid van de bankier: het is precies de persoonlijke betrokkenheid die ontbrak. De 'schaamteloze houding' waar de media op wezen kunnen we begrijpen vanuit de werkhouding die in de bankenwereld gangbaar is en die door de sector zelf 'amoreel' wordt genoemd. Niet te verwarren met immorreel handelen. Waar immoreel handelen bewust de regels overtreden is, is amoreel handelen binnen de regels blijven maar zonder de morele consequenties van het handelen te overdenken; het handelen wordt niet meer moreel getoetst. Amoraliteit is dus een volkomen neutrale houding ten opzichte van goed en kwaad.

De 'professionaliteit' van de bankier wordt gedefinieerd langs de maatstaven van de amoraliteit, waarin professionaliteit wordt omschreven als het zo goed mogelijk weg kunnen zetten van persoonlijke overtuigingen. Meer professionaliteit staat daarmee gelijk aan minder persoonlijke betrokkenheid en dus ook: minder schaamte. Bankiers gaven na de crisis te kennen zich op geen enkele manier persoonlijk betrokken te voelen bij de manier waarop er voor en na de crisis gehandeld is. Als professional is er naar redelijkheid gehandeld met het belang van zijn bedrijf voorop. Met het minimaliseren van de persoonlijke betrokkenheid verdwijnen de morele implicaties van het handelen steeds verder naar de achtergrond en immuniseerde men zich voor de schaamte.

Goed, de schaamte is een belangrijke menselijke emotie en bij bankiers lijkt het vermogen tot schaamte niet ontwikkeld. Maar waaruit blijkt dat dit iets te maken heeft met de stand van de technologie?

**Met het minimaliseren van
de persoonlijke
betrokkenheid [...] immuniseerde men zich
voor de schaamte.**

HET MODERNE BANKWEZEN

De koppeling tussen het afgenomen vermogen tot schaamte en de stand van de technologie vinden we in een bredere historische duiding van het moderne bankwezen. De historische ontwikkeling van de financiële sector is terug te voeren tot twee centrale principes die ons ver terugbrengen in de rijke geschiedenis van 'geld'.

Daar zien we in de 14e eeuw, bij de Medici's, voor het eerst de bank zijn status als 'ambacht' ontstijgen en een door winst gedreven instelling worden. Drie eeuwen later komt daar het tweede principe bij: dematerialisatie. In onze eigen Amsterdamse Wisselbanck wordt voor het eerst een transactie volledig schriftelijk, dus zonder echte munten of goederen, voltrokken. Daarmee zijn de grondtrekken van het moderne bankwezen gegeven: banken streven naar winst en doen dat in toenemende mate met producten die geen materiële basis hebben (zoals boekhoudkundige transacties, en allerlei afgeleide producten zoals derivaten en andere financiële contracten).

De crisis kwam voort uit een door virtualisatie aangedreven ontsporing van de twee grondbeginselen van het bankwezen zelf.

DE VIRTUELE ONTKETENING

Wanneer er geld verdiend kan worden met producten zonder materiële basis is het belang bij virtualisatie bijna evident. Hoe meer transacties, contracten, en producten er schriftelijk verkocht konden worden hoe sneller er geld verdient kan worden. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de financiële sector in korte tijd de sterkst gevirtualiseerde sector werd. Het bancaire systeem zocht naar een ontwikkeling die de remmingen, zowel technisch als wettelijk, van dit systeem af kon halen. Die vond het in de snel groeiende wereld van de ICT.

De explosie aan waardegroei binnen de financiële sector valt opvallend genoeg samen met de intrede van virtuele tele- en datacommunicatie. Sterker, het begin van de snelle waarde stijging van bijvoorbeeld derivaten (financiële contracten) valt precies samen met het startjaar van het digitale tijdperk: 2002. In de aanloop naar de crisis zien we dat winsten op immateriële producten excessief hoog werden. Door PC's en andere digitale systemen kon razendsnel handel worden gedreven met partijen over de hele wereld. Er werd een acceleratie in gang gezet waarbij de partij met de snelste datacommunicatie de meeste winst kon opstrijken. Elke milliseconde kon het verschil tussen zware verliezen of grote winsten betekenen. Daar komt bij dat de 'online' handel notoir moeilijk te reguleren is, laat staan te controleren, door toezichthouders. Zie hier de impact van virtualiteit: de bankensector is ontketent.

Historisch gezien is er een parallel te trekken met de eerste stoommachines tijdens de Industriële Revolutie. Waar de stoommachine de mogelijkheid bracht om in razend tempo een ongekende hoeveelheid producten te maken, bracht virtualisatie de mogelijkheid in razend tempo waarden te creëren op basis van onbestaand geld: elfenstof.

Virtualisatie voerde de dematerialisatie en de winstmaximalisatie dermate hoog op dat de acceleratie van het systeem onbeheersbaar werd en met een klap tot stilstand kwam tijdens de crisis. Zo bezien was de crisis van 2008 geen toevallig incident maar een logisch gevolg van de fundamentele principes van de financiële sector; ze lag al besloten in de structuur van het moderne bankwezen. De crisis kwam voort uit een door virtualisatie aangedreven ontsporing van de twee grondbeginselen van het bankwezen zelf. In deze virtuele economie ontbrak het bankiers aan persoonlijke betrokkenheid bij het handelen.

DE VOORWAARDEN VOOR SCHAAMTE

Wat in de crisis van 2008 naar voren kwam is dat in een sector waarin virtualiteit tot het maximale is doorgevoerd, schaamte tot een minimum gereduceerd lijkt te worden. Wat echter niet duidelijk wordt uit de verhandeling over de financiële sector is op welke wijze virtualisatie de schaamte precies beïnvloedt. Wat is er nodig om schaamte te kunnen ervaren en heeft virtualiteit daar effect op?

De voorwaarden voor schaamte vinden we in de filosofie van drie denkers die aan de basis staan van het idee dat schaamte, naast een negatieve zelf-ervaring, ook een positief aspect van persoonlijke betrokkenheid kent. Te weten: Kierkegaard, Merleau-Ponty en Sartre. Zij onderschrijven de positieve werking van schaamte maar belichten in hun werk alle drie een ander aspect van de schaamte. Dit verschil in benadering maakt dat we uit het werk van alle drie een andere noodzakelijke voorwaarde voor schaamte kunnen halen: bij Kierkegaard is dit integriteit (van het Latijnse integere: één zijn), bij Merleau-Ponty lijfelijckheid, en bij Sartre verantwoordelijkheid.

KIERKEGAARD - Integriteit

Wanneer het gaat om schaamte belicht Kierkegaard het aspect van de integriteit. Kierkegaard verzet zich tegen de groeiende onoprechtheid die hij in zijn tijd, 1848, ziet ontstaan. De moderne mens laat zich steeds meer afleiden en legt zich steeds minder rekenschap af van de verbintenis tussen zichzelf en zijn handelen. Hij ontwijkt de moeilijke en confronterende levensvragen door zich te laten afleiden door bijzaken. Kierkegaard pleit daarentegen voor integriteit: één zijn met wat je doet en volledig handelen vanuit de eigen innerlijkheid. Daar is de schaamte aan verbonden. Immers, wanneer je elke handeling als de jouwe erkent, en dus geen instantie hebt om op terug te vallen, ben je kwetsbaar. Pas als iemand 'integer', uit één stuk is, is het mogelijk schaamte te ervaren. Het leven in en met de schaamte is bij Kierkegaard een zaak van consequente eerlijkheid jegens zichzelf. Wie zich op wat voor manier ook persoonlijk onttrekt

aan zijn handelingen en uitspraken verliest aan integriteit en verliest de schaamte.

MERLEAU-PONTY - Lichamelijckheid

Merleau-Ponty's benadering van de schaamte vertrekt vanuit zijn idee dat lichaam en geest niet fundamenteel van elkaar te scheiden zijn: we zijn altijd allebei tegelijkertijd. We hebben en zijn ons lichaam. De schaamte bevindt zich precies in het spanningsveld tussen die twee. Schaamte is gerelateerd aan waarneembaarheid van ons lichaam en is een ervaring waarin we, middels deze waarneembaarheid, de discrepantie ervaren tussen ons 'zijn' enerzijds en de beperkingen die opgelegd worden door het 'hebben' van een lichaam anderzijds. Als we in lijn met Merleau-Ponty redeneren moeten we stellen dat wanneer het mogelijk wordt je te onttrekken aan waarneembaarheid door een waarnemer te worden die niet zelf waargenomen kan worden de schaamte ook zal verdwijnen; schaamte vereist een lichaam.

SARTRE - Verantwoordelijkheid

Voor Sartre is schaamte enkel mogelijk in een context van 'individuele verantwoordelijkheid'. Hierin speelt zichtbaarheid een grote rol maar is bovenal de verantwoordelijkheid die hoort bij het feit dat de mens 'gedoemd is tot vrijheid' van belang. Schaamte is een verantwoordelijkheid die ik tot diep op mijn persoon betrek. Anders gezegd, schaamte wordt daar ervaren waar iemand zich bewust is van het feit dat hij de actor is van een bepaalde handeling en zich ervan bewust is dat anderen hem ook als dusdanig bezien. Om mij te kunnen schamen, als we Sartre volgen, moet ik rekenschap afgelegd hebben van mijn vrijheid en daarmee mijn verantwoordelijkheid. Schaamteloosheid past binnen zijn beroemde concept van 'mauvaise foi' (vertaald: te kwader trouw zijn). Sartre gebruikt deze term voor mensen die zich verschuilen achter systemen of rollen en dus hun vrijheid en verantwoordelijkheid ontwijken.

Kierkegaard

Merleau-Ponty

Sartre

HET EFFECT VAN VIRTUALITEIT OP SCHAAMTE

Samenvattend kunnen we stellen dat we tot nu toe gekeken hebben naar hoe in de financiële crisis virtualisatie en schaamteloosheid samenkomen. Om het effect van virtualiteit op de schaamte te onderzoeken hebben we het begrip schaamte uitgediept door te kijken naar Kierkegaard, Merleau-Ponty, en Sartre. Zij laten zien dat er ten minste drie noodzakelijke voorwaarden zijn voor schaamte: integriteit, lichamelijkheid en verantwoordelijkheid. Om een indicatie te krijgen van het effect van virtualisatie op de voorwaarden voor schaamte zullen we nu kijken naar een drietal studies waarin steeds één van deze voorwaarden aan virtualisatie wordt gekoppeld.

VIRTUALISATIE & INTEGRITEIT

Dreyfus' schreef in 2000 een artikel waarin hij het internet analyseert vanuit een Kierkegaardiaans perspectief. Hij concludeert dat het internet een versterking is van de tendens die Kierkegaard in zijn tijd zag. In plaats van de persoonlijke verbondenheid met het handelen waar Kierkegaard zo aan hecht zien we een ontwikkeling waarin mensen risicoloos en zonder commitment leven. Op internet zijn we een "anonymous spectator [that] takes no risks [...], keeps open all possibilities and has no fixed identity that could be threatened by disappointment, humiliation or loss". Aan dat rijtje kan evengoed de schaamte toegevoegd worden. De moderne tijd is een uitnodiging tot onbetrokkenheid geworden waarin "the temptation is to live in a world of stimulating images and simulated commitment and thus to lead a simulated life" (115). Vertalen we Dreyfus' artikel naar ons eigen onderzoek dan kunnen we stellen dat virtualisatie integriteit op negatieve wijze beïnvloedt

VIRTUALISATIE & LIJFELIJKHEID

We kennen allemaal de filmpjes waarin mensen met een virtual reality bril op volledig opgaan in de virtualiteit en hun eigen lichaam vergeten (met komische consequenties). Hoewel het door Merleau-Ponty onmogelijk werd geacht om 'onbelichaamd' te kunnen zijn, zien we dat met virtual reality het idee van een onbelichaamde mens steeds meer werkelijkheid wordt. Zelfs de toegang tot het virtuele, zoals ons dat door smartphones geboden wordt, heeft al een effect op lijfelijke aanwezigheid. Gergen noemt dit: 'absent presence'. Uiteraard neemt het virtuele je lichaam niet weg maar het maakt ons "absorbed by a technologically mediated world of elsewhere" (1). Doordat we inmiddels op elk moment toegang hebben tot het virtuele kunnen we ons in elke situatie onttrekken aan onze omgeving en aan onze waarneembaarheid. Daarmee ontlopen we de schaamte van het waargenomen worden.

VIRTUALISATIE & VERANTWOORDELIJKHEID

Wanneer het gaat om virtualisatie en verantwoordelijkheid komt het verdwijnen van de gevoelde verantwoordelijkheid in systemen veel terug in de literatuur. Zo stelt Platonova dat "today technological activity has a mediated and collective character, so it is difficult to find a subject of responsibility". Lenk en Maring deden hier onderzoek naar en stellen dat "problems of distributing responsibility are found today in [...] societies shaped by technology [...]. Individual actions seem to disappear behind collective, institutional, and group actions [...]". De fundamentele vrijheid van de mens drukt dermate zwaar op ons dat we haar middels een beroep op systemen en structuren proberen te ontlopen, iets wat Sartre 'mauvaise foi' noemde. De invloed van virtualisatie op verantwoordelijkheid in Sartreaanse zin laat zich dan ook schetsen als een versterking van het 'mauvaise foi' waarin complexe systemen het vergemakkelijken om je als actor aan verantwoordelijkheid te onttrekken.

CONCLUSIE EN IMPLICATIES

De vraag waar deze thesis mee aanving is: wat kan de financiële crisis van 2008 ons leren over het effect van virtualisatie op schaamte?

In de literatuur over de financiële crisis kwamen twee dingen naar voren: de sector was snel en in hoge mate gevirtualiseerd en de bankiers onttrokken zich persoonlijk volledig aan het werk wat ze deden. Na drie voorwaarden voor schaamte uit de filosofie te hebben gehaald is gekeken naar het effect van virtualisatie hierop. Hoewel het onmogelijk was om elke voorwaarde tot in detail op alle aspecten van virtualisatie te onderzoeken, laten de drie studies die als indicatie gebruikt zijn zien dat virtualisatie niet één of twee van de noodzakelijke voorwaarden voor schaamte beïnvloedt maar alle drie. Ergo, waar het virtuele karakter toeneemt wordt het voldoen aan de besproken voorwaarden voor de schaamte problematischer.

Een eerste bevinding van dit onderzoek is dan ook dat de financiële sector ten tijde van de bankencrisis van 2008 indicatief is voor het algehele effect van virtualisatie op schaamte: het toont hoe in een context van maximale virtualisatie de schaamte minimaal aanwezig is. Echter, de op de filosofie gebaseerde onderbouwing voor het gevonden effect, is de belangrijkste en meest verontrustende conclusie van deze studie. Virtualiteit beïnvloedt niet één maar alle drie de voorwaarden voor schaamte op een negatieve manier. Waarom is dit verontrustend? En wat 'kunnen' we nu met deze conclusie?

Om op die vragen antwoord op te geven wil ik hieronder iets over de randen van dit onderzoek heen kijken en aandacht geven aan de vraag: waar in onze steeds meer virtueel wordende wereld beginnen de effecten van virtualiteit op de schaamte nog meer zichtbaar te worden?

VIRTUALISATIE VOORBIJ DE BANKENSECTOR

DE OVEREENKOMST TUSSEN TINDER EN DE BANKENCRIJSIS

De populaire onderzoekster en spreker Brené Brown (2012) deed onderzoek naar schaamte en verbinding. Zij vond in haar onderzoek dat de mensen die aangaven de sterkste verbinding te voelen met anderen de kwetsbaarheid, en daarmee de schaamte volledig omarmden. In lijn hiermee zouden we verwachten dat in de relatie sfeer, waarin virtualiteit een toenemende rol speelt, deze verbinding verdwijnt. Vanuit het negatieve effect van virtualisatie op de schaamte, zo kunnen we nu opmerken, is het niet verwonderlijk dat in een virtuele context zonder schaamte een oppervlakkigheid ontstaat. In het virtuele wordt het persoonlijke afgeschermd wat ons behoedt voor teleurstelling en kwetsing maar wat het eveneens onmogelijk maakt voor emoties als schaamte, die van belang zijn voor een betekenisvolle verbinding, om zich te manifesteren. In een virtuele context is het niet langer nodig je eigen persoon in de

waagschaal te stellen. Echte intimiteit houdt een kwetsbaarheid, en daarmee een onzekerheid, in en deze onzekerheid kan in de controleerbare en veilige virtuele wereld vermeden worden. De psychologe Colier verwijst hier naar wanneer ze zegt: "The pseudo intimacy of virtual relationships preempts real intimacy".. Virtuele mogelijkheden om relaties aan te gaan bieden ons zoals Zizek zegt: "love without the fall, without falling in love".

Net als in de financiële wereld, leidt het virtuele in de relatiesfeer tot een onbetrokkenheid: het biedt een veiligheid die ten koste gaat van de diepgang. Niet per se erg voor degenen die daar toch niet naar op zoek zijn maar als de functie van schaamte uiteindelijk gerelateerd is aan het vermogen om zinvolle relaties aan te gaan, kunnen we stellen dat op den duur virtualiteit, als kuur van de schaamte, mogelijk erger is dan de kwaal.

SCHAAMTELOOS HANDELEN

FILOSOFIE MASTERTHESIS

Bovenstaande tekst is bedoeld als samenvatting van de Masterthesis 'Schaamteloos Handelen' die in mei 2017 is verschenen in boekvorm. Wie interesse heeft in de volledige thesis, waarin ook een toelichting wordt gegeven op de totstandkoming ervan, doet er goed aan een gedrukt exemplaar te bestellen.

Dit kan o.a. via:

www.joriskrijger.nl

Voor verder contact of vragen:

info@joriskrijger.nl

De thesis is vooral bedoeld als uitnodiging om over deze thema's te spreken. Leeservaringen, ideeën en suggesties zijn dan ook zeer welkom.

Dank u wel!

DE AUTEUR

OVER JORIS KRIJGER

Joris Krijger (1991) studeerde in Glasgow, Buenos Aires en Leiden en studeerde eind 2016 met cum laude cijfers af voor zowel Psychologie, Filosofie, als Film- en Literatuurwetenschap. Hij stond aan de wieg van high-tech startup Condi Food en werkt nu voor de medisch-technische stichting TROIKA. Tevens doceert hij filosofie voor het Nederlands Kwaliteitsregister Systeemspecialisten.

Voor zijn thesis 'Schaamteloos Handelen' ontving hij in april 2017 de SIDN Scriptieprijs van de Koninklijke Hollandse Maatschappij der Wetenschappen.

